

oblikovanju obveščevalnega sektorja v OZNO po direktivi iz centra, ki jo je v Slovenijo v imenu CK KPJ slovenskemu CK-ju posredoval Kardelj, in o podreditvi tega sektorja vojski. Vzporedno spremlja tudi oblikovanje slovenske Vojske državne varnosti in nato njeno reorganizacijo v KNOJ; to pospremi z opisom vseh oblik organizacije OZNE, tako po teritorialnem kot tudi po vojaškem načelu.

Pri opisu tega dogajanja se avtorica opira predvsem na dokumente in poročila OZNE in, kljub indirektnemu citiranju, podaja njihovo nespremenjeno vsebino. Zato površni bralec véasih dobri vtis, da zapada jeziku vira, ali da navedeni podatki niso usklajeni. Za nepoučene ho zato branje nekoliko zahtevnejše, saj bodo sami morali razvozlati, kda je mišljen pod izrazi, kat su peta kolona, sovražnik, reakcija in podobna.

Sicer pa je knjiga zgovoren primer tako imenovanega fenomen sodobne zgodovine. Ta zgodovina je na eni strani zanimiva, aktualna in pri študiju le-te lahko uspešno razrešujemo uganke iz obsežnega gradiva, tako da si pomagamo s pričani oziroma še živečimi akterji. V tem je tudi dragocnost tavnstnega dela, ki pozahi iztrga področnosti, ki bi hile čez 50 ali 100 let nerazrešljive. Ko opazujem ta problem, se vselej spominim na Apilavo knjigo o letu 1848. Po drugi strani pa se srečujemo s težavami, ko nam tako profesionalna kot tudi človeška etika nalagata omejitve pri sodbi o dogodkih in ljudeh, ki še živijo.

Ljuba Dornik Šubelj dela OZNE ne vrednoti, saj ga v tem obsegu dela tudi ni mogoče. Že sam opis poglavitnih tokov politike in navedba področij dela po posameznih ravneh OZNE organiziranosti je obsežna naloga. Zato avtorica pri podrobnosti in delovanju iz dneva v dan lahko seže le tako daleč, da navede posamezne ključne primere ali pa število aretiranih, véasih tudi število likvidiranih, ter poglavitne dejavnosti na področju obveščevalnega in seveda tudi kontraobveščevalnega dela. Pravtako se ne more izogniti najpomembnejši dejavnosti vseh sektorjev OZNE ob bližajočem se koncu vojne, to je pripravi na prevzem oblasti.

Pa vendarle se knjiga, le navidez mimogrede, dotakne vsch najpomembnejših problemov zadnjega leta vojne. Marsikaj novega izvemo o razmerah v Ljubljani oziroma o ljubljanskih aretacijah politikov in obveščevalcev iz kontrarevolucionarnega tabora junija in oktobra 1944, pa tudi o aretacijah aktivistov OF oziroma o znani 'provali' ljubljanske organizacije. Vse to šo teme, ki su že velikokrat sprožale različna ugibanja, če ne cela špekulacije. Jasnejše nam tako postanejo razmere na Primorskem in okoliščine partizansko-nemških pogovorov paleti 1944, ocene o delovanju četniškega gibanja Jožeta Melaherja Zmagoslava na Štajerskem, sem in tja celo napetosti med organi oblasti in OZNO, ali pa odnosi znotraj OZNE same.

Na posameznih primerih postopno postaja jasno, kdo je tisti, ki ga ima OZNA za sovražnika partizanskega gibanja, in kako je OZNA ob koncu vojne dobila nalogo pripravljati spiske teh ljudi. Iz poročil razberemo, kje so ta dela opravili temeljiteje kot

drugje. Natančneje tudi izvemo, kakšne so bile pristojnosti posameznih odsekov OZNE in kakšne pristojnosti KNOJA pri teh postopkih; dokončno nam postane jasno, da je hila za postopke z nasprotniki partizanskega gibanja oziroma nove ljudske oblasti pristojna OZNA in ne Narodna zaščita oziroma paznejša milica. Vseh navodil za prevzem, za katera imamo podatke, da su obstajala, tudi v tem gradivu ne zasledimo. Izvemo pa, da su jih po prejemu pooblaščenstva morala takoj uničiti, pa tudi to, da su marsikje navodila izdajali istno. Tu seveda pomeni, da teh navodil bodisi ne bomo nikoli videli bodisi su še shranjena nekje pri gradivu centralnih vodstvenih organov. Takega načina predstavitve seveda ne gre jemati kot pomanjkljivost, temveč ga gre pripisati naravi snovi in metodi pristopa, ki ga je izbrala avtorica in ima svoje velike prednosti na drugem področju.

Naj predstavim to področje:

Velika dragocnost te knjige in - verjemite mi - eno najzahtevnejših in najbolj zanimivih opravil pri njenem nastajanju je razrešitev vsch, ali pa skorajda vseh imen oficirjev oziroma pooblaščencev OZNE od vrha navzdol do tistih, ki su komajda delovali v odročnih in od okupatorja strogo nadzorovanih krajih. Zaradi konspiracije je namreč večina sodelavcev OZNE uporabljala ilegalna imena, ne samo med vojno, temveč tudi pu njej. Med vojno zaradi konspiracije pred sovražnikom, pu vajni pa v svojih lastnih vrstah, ali kol lepo ugotavlja avtorica, pu podpisu sporazuma med Titom in Šibašičem zaradi tega, ker tudi v partizanih niso bili vsi zanesljivi. K preglednosti pa pripomore še kazalo imen.

Vsakdo, ki bo za kakršne koli potrebe v večjem obsegu uporabljal gradivo OZNE, ki ga hrani Dislocirana enota III Arhiva Republike Slovenije, naj si kar takoj prikrbi delo mag. Dornik-Šubeljeve, saj se ba le tako lahko znašel v že tako zapletenih kopicah različnih informacij. V nasprotnem nam bo skoraj nemogoče soditi o naravi in točnosti vira, ki ga uporablja. Zato se bojim, da se je izdajatelj nespametno odločil, ko je natisnil tako majhno naklado.

Jerca Vodušek Starič

Nevenka Troha:¹ Komu Trst Slovenci in Italijani med dvema državama, Ljubljana 1999, 327 strani

Dr. Nevenka Troha - znanstvena sodelavka Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, zgodovinarica, do nedavnega arhivistka, je začela leta 1986,

¹ Pričujoča knjiga Nevenke Troha in druge njene objave so rezultat več kot desetletnega raziskovanja: Trst med Vzhodom in Zahodom - razstava; Korespondenca Virgila Ščeka 1918-1947 (Viri II - soavtorica); Politika slovensko-italijanskega bralstva - knjiga; Osvoboditev in jugoslovanska uprava Julijske krajine - v italijanščini Foibe. Il peso del passato; Venezia Giulia 1943-1945.

po prihodu v Ljubljano, proučevati problematiko con A in B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja. Knjiga *Komu Trst* Slovenci in Italijani med dvema državama, ki je izšla pri založbi Modrijan, je njena nekoliko dopolnjena doktorska disertacija. Knjiga je bila 25. maja 1999 predstavljena skupaj s študijo Jurija Perovška *Slovenska osamosvojitve v letu 1918*, v prostorih Kulturno-informacijskega centra Križanke.

Študija Nevenke Troha *Komu Trst* je nastala na podlagi dolgoletnega natančnega raziskovanja, proučevanja in analize virov v domačih in tujih arhivih.² Knjiga obravnava problematiko cone A Julijske krajine.

Delo določata dve mejni letnici, in sicer leto 1945, ko je bilo območje osvobojeno izpod okupatorja in je bilo poleg Grčije edini primer dvojne vojaške zasedbe, in leto 1947, ko je bila sklenjena mirovna pogodba. Vmesni čas pa je bil čas bojov za meje.

V svojem delu govori o Primorski, Julijski krajini - "pokrajini, ki leži na stičišču štirih narodov, slovenskega, hrvaškega, italijanskega in avstrijskega, in treh velikih svetov: slovanskega, germanskega in romanskega". Skozi zgodovino je bila le občasno vključena v eno državo, večkrat pa je bila razdrobljena. Ob koncu vojne je bila usoda Julijske krajine nedoločena. Slovenska etnična meja, črta med narodnostno strnjanim slovenskim in italijanskim območjem, je bila osnova tako slovenskih kot tudi jugoslovanskih mejnih zahtev. Slovenskim Primorcem, ki so bili po letu 1920 izpostavljeni raznarodovanju, je osvoboditev v letu 1945 pomenila spremembo meje in združitev z matico.³

V knjigi je poleg že znanih podatkov uporabila tudi številne manj znane in doslej še neodkrite vire ter nova spoznanja. Besedilo je popestrila s citati iz poročil, spominov ljudi, ki so kot dejavni soustvarjalci ali pasivni opazovalci opisali svoja takratna videnja in občutke, in sicer z obeh strani - tako projugoslovanske kot tudi protitalijanske. Delo je opremljeno z obsežnim znanstvenim aparatom. Da bi bralec bolje predstavil položaj, je nizala dogodke, ki so potekali v Julijski krajini vse od dvojne zasedbe Julijske krajine in štiridesetdnevne vzpostavitev jugoslovanske uprave na tem območju do tedaj, ko so spor glede dvojne zasedbe med zavezniško in jugoslovansko vojsko rešili s kompromisom, tako da so Julijsko krajino razdelili med dve zasedbeni upravi, cono A in B. Predstavila je represijo, ki jo je izvajala jugoslovanska stran in je bila zanjo pozneje precej obremenjujoča, ter odziv njenih prebivalcev na te dogodke.

Uvodnim poglavjem o razdelitvi ozemlja in upravi v cono A, ki je bila pod anglo-ameriško zavezniško upravo (ZVU) ter odnosih med zavezniki in Jugoslavijo, sledi opis odnosov med projugoslovanskim in

protitalijanskim blokom. Avtorica je podala presek skozi dogajanja v letih 1945-1947 v cono A Julijske krajine. V naslednjih poglavjih je razčlenila delovanje posameznih plasti prebivalstva in političnih organizacij, tako slovenskih kot tudi italijanskih. Položaj Slovencev v cono A Julijske krajine je prikazan tudi po posameznih okrajih. Precej pozornosti je posvetila tudi odseljivanju Slovencev in novim slovenskim političnim strankam, ki so jih ustanovile skupine primorskih politikov liberalne in katoliške usmeritve, pa tudi slovenski duhovščini, odnosom med cerkveno hierarhijo, slovenskimi duhovniki in projugoslovanskimi organizacijami. Natančno je obdelala slovensko emigracijo v Italijo in Julijski krajini, delovanje dela emigracije in njeno povezovanje z zavezniki ter npanje na preobrat v Jugoslaviji. Problematike šolstva, ki je bilo sporno področje med Slovenci, naklonjenimi Jugoslaviji, in slovensko emigracijo, ni obdelala natančno, ker je ta tematika že obravnavana v literaturi. Spregovorila je tudi o Slovenceh, ki so iz različnih vzrokov prišli v Italijo že med vojno, med njimi tudi o vojnih ujetnikih. Za njihovo vrnitev so skrbele jugoslovanske vojne misije, ki so jih že med vojno vključevale v jugoslovanske partizanske enote, nekateri pa so se vračali kot civilisti. Tudi pozneje so se nekateri od tistih, ki niso nasprotovali novi Jugoslaviji, vrnili v domovino (repatriacija).

Preden se je avtorica lotila obravnave Italijanov v cono A, je obširno opisala specifični položaj Beneške Slovenije, Rezije in Kanalske doline. To območje za zahodne zaveznike ni bilo sporno, ker sta bili prvi dve pokrajini že leta 1866 priključeni Italiji, Kanalska dolina pa je imela še poseben položaj, ker je bilo tam stičišče treh narodov z veliko prevlado nemško govorečih prebivalcev. Sicer pa je bilo za vse tri pokrajine značilno, da zaradi posebnega položaja v preteklosti na teh območjih ni bila izoblikovana narodna zavest, še najmanj pa v Kanalski dolini, ki je bila tudi geografsko dokaj odrezana od drugih slovenskih območij.

V poglavju z naslovom Italijani v cono A Julijske krajine je avtorica opisala politično delovanje italijanskih političnih strank in društev. V uvodu k poglavju je omenila, da je bila problematika Italijanov in italijanskih strank ter organizacij slabo obravnavana. Prikaz delovanja teh strank v veliki meri temelji na obveščevalnem gradivu nasprotne jugoslovanske strani, ki pa je nezanesljivo, saj kaže bolj odnos do nasprotnikov kot pa njihovo resnično delovanje. Te enostranske poglede je skušala avtorica uravnotežiti z gradivom, ki je shranjeno v arhivu zunanjega ministertva v Rimu. Njen članek je le prispevek k obravnavanju te tematike. To poglavje obravnava komunistično stranko, anarhiste, italijansko delavstvo v Trstu in Tržičen ter problematiko italijanskih delavcev v Jugoslaviji ter protitalijanske stranke - Narodno-osvobodilni odbor za Julijsko krajino - med njimi najmočnejšo, najštevilnejšo in najbolje organizirano stranko, ki je imela tudi najmočnejšo vojaško organizacijo - krščansko demokracijo, ki je delovala ob koncu vojne v Julijski krajini, nato še stranko akcije, ki je bila levosredinska in protifašistična, ter še

² Nevenka Troha, *Komu Trst*, str. 308-309; V rubriki VIII in Literatura v podnaslovu Problematika na kratko prida vsi problematiko arhivskega gradiva, ki jo hranijo različni arhivi na in izven, omenja tudi nedostopne arhive in upa, da se ob odprtju le-teh ne bo spremenile temeljne ngotovitve.

³ Nevenka Troha, *Komu Trst*, povzeto po tekstu na str. 7.

nekaj drugih. Poleg strank so na tem območju delovala tudi prouitalijanska društva, katerih skupni cilj je bila obramba italijanskih mej, sicer pa je za njimi stal finančni velekapital. V poglavju, ki govori o Italijanih, je avtorica podala tudi problematiko avtonomnih Italijanov, ki so živeli v obalnih mestih slovenskega in istrskega Primorja.

Oh koncu svoje obsežne knjige pa je spregovorila tudi o paravojaških skupinah, predvsem o italijanskih, to pa zato, ker o tavnstnih jugoslovanskih dejavnostih ni dobila podatkov.

Italijanske oborožene ilegalne in pollegalne skupine so bile različne po izvoru, združevala pa sta jih skupni cilj in namen, in sicer obvarovanje meje. Kljub temu da arhivskih virov o delovanju jugoslovanskih paravojaških skupin ni, pa je avtorica opisala delovanje OZne, ki je po umiku jugoslovanske vojske iz cone A ohranila velik del svojega sistema in ga seveda prilagodila novim razmeram.

Skazi vsa knjigo nam želi avtorica predvsem prikazati odziv prebivalstva, tako slovenskega kot tudi italijanskega, na dogajanja v Julijski krajini.

Slovinci so se množično vključevali v osvobodilno gibanje. Večini je bilo ideološko vprašanje drugotnega pomena, zanje je bilo pomembnejše narodnostna vprašanje. Zato se je velika primorskih katolikov odločila za OF - v njej so sicer prepoznali komunizem, sočasno pa tudi narodnostna osvoboditev. Fašizem in nacizem sta namreč zanje pomenila večje in nevarnejše zlo. "Rdeča zvezda za primorske Slovence, tudi za mnoge katolike med njimi ni bila simbol komunizma, ampak je bila simbol svobode, simbol katerim so umirali sinovi, očetlje in prijatelji."⁴ Manjši del Slovencev je ostal neopredeljen, nekaj pa jih je odkrito nasprotovalo OF, kar je avtorica takole obrazložila: "K tem opredelitvam je s svojim sektaštvom da vseli, ki je niso brezkompromisno podprli, velikokrat prispevala OF sama, saj so njeni aktivisti tudi na Primorskem, čeprav manj kot v osrednji Sloveniji, marsikje katolištvo enačili s sovražnikom."⁵

Ob koncu vojne so prebivalci Julijske krajine jugoslovanske zasedbene oblasti različno sprejeli. Opredeljevanje je bila odvisno od njihove socialne in narodnostne pripadnosti. Avtorica meni, da su bili za narodnostne pripadnosti skraj vsi Slovenci, pri priključitvi k Jugoslaviji skoraj vsi Slovenci, pri katerih je prevladovala narodnostna izbira, nekateri pa so se tako odločili tudi iz nacionalnih razlogov. Za Jugoslavijo se je iz ideoloških razlogov opredelil tudi velik del italijanskega delavstva. Primorskim Slovcem pa osvoboditev ni pomenila le izgon okupatorja, ampak predvsem možnost združitve z matično državo, torej sprememba dotedanje meje. Del prebivalstva je bil apolitičen, pa tudi ta je bil, vsaj na začetku, do jugoslovanskih oblasti vsaj lojalni. Sprva so aretacije podpirali, ker so jih doživljali kot kazni za fašistične zločine. Ko pa so uvideli, da gre za množične usmrtitve, so začeli proti zapiranjem nedolžnih protestirati. Po koncu vojne so množično podpirali naslednico OF SIAU, kar so kazale množične manifestacije. Le

manjši del je nasprotoval SIAU, med njimi del slovenske duhovščine na Goriškem in nekateri liberalci, ki so se zavzemali za Jugoslavijo, vendar brez komunistov. Po sprejetih sklepih na mirovni konferenci so začeli prav ti ustanavljati nove slovenske stranke, ki se niso strinjale z delovanjem SIAU. Poglavitni vzroki za to so bili v odnosu da partije, kajti SIAU je bila partiji povsem podrejena, razredna politika pa je vedno bolj prevladovala nad narodnostnimi vprašanji.

Prouitalijanski hlok je bil nacionalno enoten in ga je vezala skupna želja po ohranitvi rapalske meje. Partizane so sprejeli kot osvajalce. V očeh številnih so bili manjvredni barbari, ki so hlepehi po italijanski zemlji. Njihove predsodke so še podkrepili ukrepi jugoslovanskih oblasti po koncu vojne, zlasti množične aretacije in likvidacije - ne le tistih, ki so imeli krvave roke, ampak tudi nekaterih, ki so zgolj nasprotovali priključitvi. Večina prebivalstva pa si je želela mirnega vsakdanjega življenja. Avtorica opozarja, da je ob politično opredeljenih še živela molčeča večina, na katero se zaradi njene pasivnosti pogosto pozablja. Med tistimi, ki jih politika ni zanimala, so bili zlasti Italijani, saj Slovencev preteklost ni mogla pustiti neprizadetih, zato jih je bilo med neopredeljenimi veliko manj. Večina pa je bila utrjena od vojne in si je po avtoričinem mnenju želela mirnega vsakdanjega življenja; sprejela hi vsakogar, ki bi jim to zagotavljal. Vprašanje državne pripadnosti ni bilo pomembno za srednji in nižji sloj, čeprav sta bila bolj zadovoljna z Angleži kot z "revnimi partizani". Pozneje pa se je mnenje molčeče, zadržane večine spremenilo, in sicer predvsem zaradi ukrepov jugoslovanskih oblasti in revnega vsakdanjega življenja.

Obsežni študiji v sklepnem delu sledijo sklep, seznam virov in literature, kratice, pojasnila nekaterih pojmov in kazalo osebnih imen.

Mateja Jeraj, Aleksandra Serše

Spominski zbornik Zgodovinskega arhiva Ljubljana; Ljubljana 1999, Građivo in razprave Zgodovinskega arhiva Ljubljana št. 21, 133 strani

S Spominskim zbornikom Zgodovinskega arhiva Ljubljana formalno končujemo praznovanje stoletnice delovanja arhiva. K sodelovanju so bili povabljeni vsi nekdanji in sedanjí zaposleni v arhivu. Vsehina in obseg prispevkov nista bila omejena, navedovati pa se morajo na Zgodovinski arhiv Ljubljana. Odzvalo se je 24 avtorjev, in ti so pripravili 26 prispevkov. Kljub temu da so prispevki napisani bolj lahkonno, pomnjajo obilico novih ali manj znanih podatkov o razmerah, ljudeh in delu v arhivu. Ta pa je bil tudi naj poglaviti namen.

Kljub temu da je bilo v jubilejnem letu 1998 veliko napisanega in povedanega o 100-letnem razvoju našega arhiva, sem kot tedanji direktor arhiva v prvem prispevku z naslovom *Mejniki v 100-letni*

⁴ Prav tam, str. 296.

⁵ Prav tam, str. 296.